

Fərd-insan-şəxsiyyət hüquq və azadlıqların müdafiəsi kontekstində

Müasir elmlərdə "şəxsiyyət" probleminin öyrənilməsi üçün "fərd" anlayışından istifadə olunur. "Fərd" sözü hər fərdi bir tənqidi hissəciyindən ibarətdir. Ayrıca götürülmüş insan, nəinki insan nəslinin tək nümayəndəsi, həm də müəyyən sosial qrupun üzvüdür. Bu, insanın ən sadə və mücərrəd xarakteristikasıdır. Bu cəhətdən müasir sosiologiya elmində "sosial şəxsiyyət" anlayışından istifadə olunur.

Leyla İsgəndərova yazır: "Sosial şəxsiyyət cəmiyyətdə onun digər üzvləri ilə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində formalaşan insandır. Müxtəlif peşə sahələrində, ictimai fəaliyyət sferalarında, dostluqda və qardaşlıqda, qarşılıqlı hörmətdə, rəqabətdə və ş. özünü təsdiqetmənin bütün formaları şəxsiyyətin sosial strukturu formalaşdırır.

Şəxsiyyət haqqında aşağıdakı iki konsepsiya mövcuddur:

1) şəxsiyyət insanın funksional xarakteristikası kimi;

2) şəxsiyyət insanın mahiyyət xarakteristikası kimi.

Birinci konsepsiya şəxsiyyətin yalnız zahirə davranışlarını nəzərdə tutur. İkinci konsepsiya isə şəxsiyyətin mahiyyətini və onun daxili aləmini aşkar edir.

Göstərmək lazımdır ki, insanın şəxsiyyət keyfiyyəti onun sosial həyat tərzindən və mənlilik şüurundan ayrılmazdır. Sosial həyat təzi insanın mənlilik şüurunun səviyyə keyfiyyətinə həmişə təsir göstərir. Layiqli həyat təzi mənlilik şüurunu insanın ictimai fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirir.

Beləliklə, şəxsiyyət, əslində, elə insanın özüdür. Lakin "insan" anlayışı bütün insanlar üçün ümumi olan nəsil, soykökü mənalarını verir və insanı heyvandan fərqləndirən əlamət qismində çıxış edir. Şəxsiyyət isə, özünün fərdi xüsusiyyətləri ilə birlikdə konkret insandır. Onun yalnız özünəməxsus olan xarakteri, temperamenti, psixikası yaddaşı, xarici mühtə qavramaq və şəxsi baxışları vardır".

Şəxsiyyət özündə, demək olar ki, bütün mənəvi xassələri - zəkani, öz əməllərinə görə cavabdehlik hissini, fərdiyyətçiliyi, ləyaqəti, azadlıq və s. ehtiva edir və bunların əhatəsində mövcud olan insandır. Şəxsiyyət elə insandır ki, o öz işgüzarlığı və müstəqil fəaliyyəti ilə ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olur.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor M.Rzayev göstərir ki, şəxsiyyətin cəmiyyətdə rolu, fəallığı, dəyərlər sistemi, mədəniyyəti, şüurluluq səviyyəsi və subyektiv keyfiyyətləri bütün dövrlər üçün ümumi cəhətlərə malik olsa da, hər bir konkret tarixi mərhələdə spesifik xarakter daşıyır. Buradan aydındır ki, müasir keçid dövründə şəxsiyyəti sosial-fəlsəfi baxımdan səciyyələndirən keyfiyyətləri araşdırmaq mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin fəlsəfi öyrənilməsi nəzəri fikirdə yeni məsələ deyildir, onun kifayət qədər zəngin ənənələri vardır. Bununla yanaşı, açıq

cəmiyyətə keçid dövrünün xarakterini səciyyələndirən prinsipli yeniliklər, yüksək dinamizm, beynəlxalq miqyasda gedən qloballaşma və standartlaşma meyilləri şəxsiyyət probleminin tədqiqinə yeni tərzdə yanaşmağı zəruri edir.

Hazırda cəmiyyətimizdə gedən proseslərin əsas istiqamətlərini göstərərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Bizim çox gözəl intellektual potensialımız var. Amma onu da bilirik ki, yalnız və yalnız demokratik cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz istəyini, öz bacarığını sərbəst ifadə edə bilər. Ancaq demokratik inkişaf ölkələri tərəqqi yoluna gətirib çıxara bilər. Ona görə də, bütün addımlarımız, məhz bu istiqamətdə atılır".

Müasir elmi idrakın metodologiyası və məntiqi özünün yüksək dərəcədə zənginliyi və dəqiqliyi ilə seçilir. Bu, şəxsiyyət fenomeninin çoxtərəfli və mürəkkəb məzmununu açmaq, onunla cəmiyyət arasında mövcud olan müxtəlif və rəngarəng əlaqələri hərtərəfli araşdırmaq imkanı verir. Nəticədə, şəxsiyyət hər hansı bir elmin (məsələn, fəlsəfənin, sosiologiyanın, psixologiyanın və sair) hüduklarından kənara çıxaraq, fənlərə bərabərliyi təmin edən ümumi insanşünaslıq elmi formalaşır. Müasir fəlsəfi-psixoloji ədəbiyyatda bu elmin mühüm xüsusiyyəti malik olduğu əsaslandırılır: birincisi, insan problemi, texniki və dəqiq elmlər də daxil olmaqla bütün elmlərin məşğul olduğu ümumi problemə çevrilir. İkinci, müasir elmi idrakda baş verən differensiasiya meyili şəxsiyyəti öyrənən elmlərdə də öz müvafiq ifadəsini tapır, yəni onların mənə və obyekt çalarları çoxşaxəlidir. Üçüncü, insanı tədqiq edən ayrı-ayrı elmlərin və metodların müxtəlif kompleks sistemlərdə birləşməsi insanın inkişafının sintetik səciyyələrinin yaranmasına səbəb olur.

L.İsgəndərova yazır: "Kamillik, müdriklik və mərdlik isə, insan əzəmətinin təməlini təşkil edir. Bu məziyyətlərin hər biri insana sanki əbədiyyət bəxş edir. İnsan nə qədər çox öyrənsə, bir o qədər insan olur. Aqil insanlar həmişə öz öqdürləri ilə seçilmişlər.

İnsan hüquqları və azadlıqları insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin, onların müştərek əlaqələrinin qaydaya salınmasının, hərəkət və davranışlarının əlaqələndirilməsinin, habelə, insanlar arasındakı ziddiyyətlərin, qarşıdurmaların və mümkün münaqişələrin aradan qaldırılmasının normativ formasıdır. Belə formanın qorunub-saxlanması və onun daha da təkmilləşdirilməsində hüquq normalarının özünəməxsus orijinal yeri vardır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, sosial tənzimləyicilər sistemində aparıcı rol hüquqa (hüquq normalarına) məxsusdur, çünki o, ictimai münasibətlərin birinci tənzimləyicisidir. Hüquq normalarının başlıca təyinatı insanın hərəkət və davranışlarını məqsədmüvafiq istiqamətə yönəltməkdən ibarətdir. Bu da, öz növbəsində, bütövlükdə, cəmiyyətin mənafeələrinin qorunmasına, eləcə də, cəmiyyətdə mövcud olan ayrı-ayrı sosial qrup və təbəqələrin, insan birliklərinin maraqlarını nəzə-

rə almağa və əlaqələndirməyə imkan verir. Beləliklə, cəmiyyətdə hüquq və azadlıqların təmin edilməsində müəyyən bir ahəngdarlıq yaranır, qarşılıqlı təsirin spesifik üsuli və vasitələri təşəkkül tapır.

Hüquq normalarının və siyasi normaların qarşılıqlı təsirin təhlili prosesində insanların hərəkət və davranışlarına qarşılıqlı təsirin hüquq formalarının doğuran ictimai münasibətlərin təbiəti aşkar olunur. Bu da, öz növbəsində, hüquq normalarının fəaliyyətinin diapazonunun genişliyini müəyyən edir. İctimai münasibətlərin yalnız böyük olmayan sferası hüquqi tənzimləmənin hüduqları xaricində qalır. Göstəriləndiyi kimi, belə münasibətlər sferasının "xalis" tənzimləyicisi qismində əlaq normaları, dini normalar, adət və ənənələr çıxış edirlər.

Mülkiyyət və siyasi hakimiyyət sferalarında yaranan hüquq normaları öz təsir hüduqlarını aşaraq, insanların fəaliyyətinin daha geniş sahələrini əhatə etməli olurlar. Buna görə də, hüquq normaları ictimai münasibətlərin nisbətən az bir hissəsini "sərbəst" saxlayaraq, insanların praktiki fəaliyyətinin ən geniş parametrlərini əhatə edirlər.

İnsan varlığına münasibətdə tarixən hüquq normalarından əvvəl cəmiyyətdə hüquqi baxışlar təşəkkül tapmışdır. Bunları sadə bir formulaya münəcər etmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət hüquqi baxışları deyil, hüquq normalarını sanksiyalaşdırır. Bu baxımdan, hüquq düşüncəsini və qanunvericilik göstərişlərini asanlıqla fərqləndirmək olar. Lakin belə bir cəhəti nəzərə almaq zəruridir ki, hüquq normaları və hüquq düşüncəsi prinsipi müxtəlif sosial-iqtisadi formasiyalarda heç də asanlıqla fərqləndirilməmişlər. Ona görə də, qeyd etmək lazımdır ki, hüquq sistemində ümumi olan ictimai münasibətlərə daxil olan ümumiliklərlə müəyyən olunur.

İctimai münasibətlərin birinci dərəcəli tənzimləyicisi olan hüquq insanın iradə azadlığı və insanın öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşması problemləri ilə bağlı olmuşdur. Hüquq insan davranışının dəyər yönümlüyünü əhəmiyyətli elementidir. İnsan deyil, hüquq insana görə mövcuddur. Eləcə də, insanın azad iradəsinin, iradə ifadəsinin olmadığı yerdə hüquq da mövcud deyil. Yalnız azad iradə ifadəsi hüququn təzahür normalarından biri qismində çıxış edir. Bununla yanaşı, məhz hüquq normaları sayəsində insan öz ağılı və azad iradəsi ilə ictimai münasibətlərin son dərəcə mürəkkəb və dəyişkən aləminə adaptasiya olunur".

Fəlsəfə elmləri doktoru, Əbdülhəsən Abbasov göstərir ki, inan hüquqları sistemində daxil olan hüquqlar arasında müəyyən iyerarxiyanı qəbul etmək olar. Belə ki, insanın ən ümdə hüquqları kimi tanınan yaşamaq, azad olmaq və mülkiyyətə malik olmaq kimi hüquqlarının təmin edilməsi onun digər hüquqlara sahibliyini şərtləndirir. Deməli, hüquq iyerarxiyasındakı bir hüququn yeri ondan sonra gələn hüququn mövcudluğu ilə müəyyənləşir. Məsələn, qul kimi yaşayan insan ona qarşı münasibətə üsyan edərək, yaşamaq hüququndan başqa digər

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KİVDİF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

hüquqları (azad olmaq, bərabər hüquqlara malik olmaq və s.) da tələb etmək məcburiyyətində qalır.

İnsan Hüquqları Haqqında Bəyannamədən tutmuş insan hüquqları sahəsində bu günə qədər qəbul edilmiş bütün beynəlxalq sənədlərdə insanların doğulduğu andan hüquqlara və azadlıqlara malik olması qeyd olunmuşdur. Bu bəyannamədə azadlığa belə bir tərif verilir: "Azadlıq - başqasına zərər verməyən hər şeyi edə bilməkdir". Oxşar bir tərif isə hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin banilərindən olan Monteskye vermişdir: "Azadlıq - qanunların icazə verdiyi hər şeyi etmək hüququndan ibarətdir".

Fərdin sahib olduğu azadlıq özündə həmin fərdin təşəbbüs və toxunulmazlıq sahəsində və deməli, müəyyən sərhədlərdə reallaşır. Azadlıq dedikdə, hər hansı bir addımı atmaq, təşəbbüs göstərmək, qərar vermək kimi elementlər nəzərdə tutulur. Azadlıq bütün hüquqların mənbəyidir, hüquqlar isə azadlığın təmin olunması, daha doğrusu, reallaşması üçün hüquq tərəfindən fərdə verilmiş, "sanksiyalaşdırılmış" səlahiyyətdir. Azadlıq, öz-özlüyündə bir hüquq olsa da, bütün hüquqlar azadlıq demək deyildir. Hüquq, əsas etibarilə, azadlığın təminatı və ifadə vasitəsidir.

İnsan öz azadlığını reallaşdırarkən, digər insanların da azadlığını nəzərə almalıdır. Əks-təqdirdə cəmiyyətdə azadlıqlar "toqquşması" yarana bilər ki, bu da mahiyyət etibarilə azadlığın düzgün dərk edilməməsi nəticəsində meydana çıxmış olur. Belə ki, cəmiyyət insanla-

rın azadlıqlarını ifadə etmək məkanı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, bu azadlıqları məhdudlaşdıran məkanadır. Deməli, insanlar azadlıq hüquqlarını reallaşdırarkən, bir-birinin azadlıqlarına qarşılıqlı hörmət etməlidirlər. İnsanlar azadlıqlara malik olmaqla yanaşı, həm də bərabərdilər.

Bərabərlik də insan hüquqlarının reallaşmasında azadlıq qədər əhəmiyyətli bir prinsipdir. İnsan hüquqlarının reallaşmasında yalnız azadlıq kifayət deyildir. Cəmiyyətdə fərdlərin qeyri-bərabər əsasda azadlıqlarının mövcudluğu özbaşnalıqla nəticələnə bilər. İnsan hüquqlarında azadlıq hamıya şamil olunmalı bir prinsip kimi nəzərdə tutulur. Məhz bərabərlik prinsipi azadlığın təklif etdiyi imkanların insanlara münasibətdə ayrı-seçkilik olmadan verilməsini şərtləndirir. Azadlıq və bərabərsizlik bir müstəvidə mövcud ola bilməz.

Bu səbəbdən də, azadlıq ideyası hakim olduğu məkanda bərabərsizliklərin ləğvi labüddür. Yalnız azad insanların bərabərliyi şəraitində bərabər hüquqlara malik olmaq, yəni qanun qarşısında hamının bərabər tutulması mümkündür. Azadlıq və bərabərlik prinsipləri mahiyyət etibarilə fərqli mənalara malik olsalar da, bir-birini ən kamil formada tamamlayır. Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, cəmiyyətlərdəki sosial bərabərsizlik mövcud azadlıqlardan hamının faydalanmasına imkan verməmişdir.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru